

CENT ANYS D'EL SALÓN MODERNO: EL PRIMER LOCAL PERMANENT PER A CINE A ELX

José F. CÁMARA SEMPERE
Cineclub Luis Buñuel - Elx

Resum: El 1915 el cinematògraf no estava implantat plenament als teatres d'Elx, ja que els seus empresaris desconfiaven d'un costum popularitzat als barracons de fira. Un agent artístic alacantí estava convençut que la predilecció envers el cinematògraf creixeria i s'atreví a arrendar un edifici exclusiu per a aquest esbargiment. Com que es tractava d'un invent modern, no se li ocorregué un altre nom que Salón Moderno, que no es corresponia, com passaria molts anys després, amb l'arquitectura de la qual se servia; no debades era l'estació depòsit del Tren Xitxarra, nom popular amb el qual es coneixia el tramvia que comunicava la indústria de Crevillent amb la capital de la província. L'edifici, molt senzill, estava obert pels quatre vents, condició que el feia adequat per al negoci que es pretenia, primerament, com a cine d'estiu i, després, per tal d'obtenir nous ingressos durant la temporada d'hivern, per a la qual cosa devia satisfer una programació més ampla.

Paraules clau: Elx, Salón Moderno, Antonio Pallás, cine d'estiu, Tren Xitxarra

Title: One hundred years of *El Salón Moderno*: the first permanent place for cinema at Elx.

Abstract: In 1915 cinema was not totally established at the theatres of Elche since businessmen had no faith in a tradition popularized in fair cabins. An artistic agent of Alicante was convinced of the increasing predilection for cinema and dared to lease an exclusive building for this way of entertainment. As it was a modern invention, he could not think of other name that Salón Moderno, a name that did not match with the architecture of the building. The same case happened many years later with the warehouse station of Tren Chicharra. a popular tram that communicated the industry of Crevillente with the capital of the province. The building, very simple, was opened to the four winds, a condition that made it suitable for the business: first as a summer cinema and then, in order to obtain new revenue, during the season of winter when it had to offer a wider programme.

Keywords: Elx, Salón Moderno, Antonio Pallás, summer cinema, Xitxarra train

1. ANTECEDENTS

Després que les barraques de fira serviren per a enfortir el costum d'anar al cine i arran la desconfiança dels empresaris teatrals pel desenvolupament del fenomen, es començaren a buscar sales alternatives, ja que les construccions de caràcter eventual resultaren insuficients per a gaudir del cinematògraf tot l'any i els escenaris continuaren ocupats en els edificis existents amb una programació d'espectacles que assegurava la taquilla, com ara teatre, *music-hall* o circ. Pocs s'atreveriren a intervenir per a incorporar una pantalla mòbil, per a crear un espai per a la cabina de projecció i per a augmentar la capacitat de les sales mitjançant la construcció d'amfiteatres en la primera planta, lluny encara de la possibilitat d'alçar edificis per a albergar pantalles en exclusiva.

El teatre era l'espectacle de prestigi i, després que els cafés, restaurants i frontons acolliren les primeres projeccions cinematogràfiques convenientment adaptats per a ficar una pantalla, un projector i seients per al públic, els recintes disponibles per a les primeres demostracions cinematogràfiques foren les sales en les quals es representaven textos dramàtics davant un públic selecte, que no veié, però, en les seues imatges una altra cosa que una simple atracció de fira, àmbit al qual fou ràpidament relegat el cinematògraf, juntament amb espectacles de màgia i il·lusionisme, que acabaren a les barraques per a la distracció de les classes populars.

Els pioners buscaven les ciutats grans, on més habitants acomodats hi havia que podien pagar per entretenir-se amb la nova extravagància. Menyspreats a les capitals, les poblacions properes començaren a rebre la visita del Cinematògraf Lumière o del Cinematògraf Màgic o del Kinetògraf de Mèlies, variacions tecnològiques d'un mateix resultat inventiu. A Elx desconeixem amb certesa quan i en quins locals s'exhibiren les primeres pel·lícules i si assaltaren en primer lloc algun dels locals que freqüentava la burgesia liberal il·licitana. No sabem si el teatret que funcionava des de maig de 1887 a la planta baixa del Casino¹ encara estava obert una dècada després, quan començaren a produir-se les primeres visites del cinematògraf amb pel·lícules, aleshores, tan sols de caire documental.

El que sí que està documentat és la visita de barraques en les quals es podien veure pel·lícules, que era l'atracció més comercial. Com és força conegut, a l'abril de 1902 Eduardo Gimeno visità la ciutat amb una barraca que li deixaren situar a la plaça Major (actualment plaça de Baix) i en la qual, després «de la buena acogida que ha tenido en esta población y favores que le han dispensado»,² féu tres sessions el divendres 11 d'abril a benefici dels malalts pobres del Sant Hospital. Durant els primers anys del segle xx s'animà l'activitat comercial fins que algunes de les sales existents prengueren el relleu cinematogràfic:

¹ Voluntat, entre d'altres, de José Pérez Sánchez (Elx, 1844-1918), que, a més de secretari del Círculo Republicano, d'afiliat més tard al Partido Liberal Conservador, del qual fou regidor, i de dirigir el 1885 el primer setmanari il·licità escrit totalment en valencià, *El Bou*, fou autor del conegut sainet còmic *Tío, yo vull ser gos*, entre altres moltes obres de teatre.

² Programa de mà conservat a l'Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME).

el Teatre Llorente i el Teatre-Circ, no sabem si també el Teatro Recreo, habilitat en un dels pavellons del Quarter de Cavalleria i animat per una base obrera, poc alfabetitzada i amb escassos mitjans econòmics, i que desaparegué prompte per estar situat a l'extraradi de la ciutat, en uns terrenys sense urbanitzar fins que no es construí el pont Nou entre 1912 i 1913.

Els dos primers teatres de la ciutat, amb capacitat i confort superiors, permeteren rendibilitzar el cinematògraf al llarg de l'any, sense que els espectadors hagueren de dependre de la climatologia. Del Llorente,³ que funcionava des de 1865 al carrer del Pinyó (hui plaça de la Constitució) sota el nom de Teatre Principal pel capficament d'un ampli sector de la burgesia local, arriba precisament la primera notícia –sense contrastar– sobre projeccions a Elx:⁴ fou durant els primers mesos de 1897, amb títols com *Salida del acorazado Pelayo del puerto de Barcelona*, *Baños de Diana* i *Excursión por ferrocarril*, malgrat que no s'hi coneix cap activitat cinematogràfica freqüent fins que no estigué condicionat per a l'exhibició de pel·lícules al març de 1908, quan s'anuncià el «Gran Cinematógrafo Picó». Conegut com «El Illicitano», l'oferta continuada en una sala –en forma de herradura, per descomptat– amb una capacitat per 600 espectadors asseguts garantia els ingressos de la taquilla en aquell teatre no massa gran, no més de 900 m² de superfície,⁵ que fou sotmés als requeriments tècnics propis del cinematògraf, que s'afegien al seu estat constructiu, que, no debades, i pel poc que coneixem, no seria massa luxós ni estaria acabat amb materials nobles.⁶

L'acceptació de la proposta esbargidora oferida pel Teatre Llorente encoratjà a La Nueva Económica Obrera a promoure el 1906 la construcció del Teatre-Circ darrere de la Glorieta, un projecte que durà fins el 1909, quan el comprà la cantant Felisa Lázaro i ordenà que es feren una sèrie de reformes encaminades a millorar les instal·lacions, que havien obligat a tancar, per reobrir-lo amb el nom de Teatre Kursaal,⁷ tot mantenint la capacitat per a 2.000 persones còmodament assegudes. A pesar de ser un local modest, aquest renovat recinte responia també a la seducció d'aquelles imatges primitives que provocà el creixement de l'interés pel cinematògraf, fet que impulsà nous empresaris a obrir locals exclusius en les ciutats, però sense oblidar les representacions teatrals.

El gust del públic il·licità per les pel·lícules obligà a incloure el cinematògraf entre l'oferta de les diverses festes que se celebraven a la ciutat al llarg de l'any, amb molt d'èxit, especialment en les d'agost, quan la climatologia acompanyava. El 1911 ja tenim notícia de la inclusió del cinematògraf en el programa de «Grandes Fiestas Cívico-Religiosas en honor de Nuestra Señora de la Asunción en los días 12, 13, 14 y 15 de agosto». El dia 12 s'oferí una sessió de cinematògraf

³ Nom que rebia per a honorar el màxim impulsor del teatre a Elx en el segle XIX, l'actor i escriptor d'ascendència nobiliària Luis Gonzaga Llorente (Elx, 1822-1893).

⁴ José POMARES PERLASIA, *La Festa o Misterio de Elche*, vol. II, Patronat del Misteri d'Elx, Elx, 2006, p. 131.

⁵ Gaspar JAÉN I URBAN, *De les Clarisses al Salvador: migdia i llevant de la vila d'Elx, arquitectura i urbanisme*, Institut Alacantí de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 2012, p. 218.

⁶ G. JAÉN I URBAN, *Formació de la moderna ciutat d'Elx: 1740-1962, del pont i raval de Santa Teresa al Pla de General d'Ordenació Urbana*, tesi doctoral, Universitat Politècnica de València, 1990, p. (200TD17) 1-11 (inèdit).

⁷ Fou enderrocat per construir un nou coliseu que s'inaugurà el 24 de març de 1920 amb el mateix nom, mantingut fins el final de la Guerra Civil, i que, després de la intervenció dels anys noranta, ha arribat fins els nostres dies pràcticament amb la mateixa fisonomia.

públic de deu a onze de la nit al «passeig-saló» d'Alfons XIII (hui Passeig de l'Estació) i també els dies 13, just abans que tinguera lloc des de la torre del Consell la Nit de l'*Albà*, i 14. Sobre l'afluència de públic, l'any següent la premsa ens dona idea de l'extraordinari èxit de l'oferta quan informa de la programació de la vespra de la diada de la Mare de Déu, en la qual a «las nueve se celebra una velada musical en la Glorieta y funciona el cinematógrafo público en el paseo de la Estación».⁸

Per donar l'abast calia que aquells recintes arquitectònics efímers foren grans pavellons, construïts amb materials desmontables, de fusta o metall segons el que demanara la climatologia, i amb solucions constructives precàries a manera de rafals, que ens semblen insuficients per l'eventualitat, però que donaven resposta a l'eficiència que perseguia el negoci.⁹ Exteriorment, destacava la portada d'accés per a captar l'atenció del passejant cap a l'atracció de fira; en la superfície interior es distingien dos espais, la zona de la funció i la zona del públic. Els pavellons, com els teatres, disposaven de vestibul, en l'espai de pas entre el tancament exterior i la platea.

L'empenta comercial atragué a nous pioners que, abans de retornar el cinematògraf als teatres, encara que deixant arrere la improvisació d'aquella arquitectura en qualsevol lloc, provaren uns altres models. El cinematògraf fou acollit en edificis que permetien la concurrència pública, de pervivència molt breu. Com que el caràcter eventual dels pavellons feia l'esbargiment del cinematògraf adient per a les èpoques d'estabilitat climatològica, alguns empresaris, els més arriscats, optaren per cines per a l'estiu dins d'edificis que no estigueren construïts amb materials precaris. Sobretot, buscaren edificacions d'un volum considerable i aïllades per a evitar infraccions pels requisits de seguretat i salubritat i davant el risc d'incendi.¹⁰

Sense oblidar, i tant com fóra possible en les beceroles de l'activitat, la qualitat de la projecció, els mitjans per a assolir les exigències arquitectòniques havien de travessar encara un llarg procés, a la vegada que el cinema experimentava un progrés tècnic pel qual trobaria el so, el color o nous llenguatges expressius. Els espais en els quals s'ha anat instal·lant el cinematògraf han evolucionat durant més d'un segle funcionalment i constructiva, atés el compliment legislatiu, mentre la quantitat d'espectadors ha permès desenvolupar projectes per a sales de projecció més grans o més petites. A Elx un dels primers edificis que serviren per a tal fi, per estrany que semble, fou una estació de tramvia, una de les que funcionaven al llarg del trajecte del conegut com a Tren Xitxarra, el tren de via estreta que uní Alacant amb Crevillent entre el 1905 i el 1910, conduït per l'empresa belga Cie. de Tramways et Chemins de Fer Vicinaux Espagnols.

⁸ «Las fiestas», *El Liberal*, Múrcia, 15 d'agost de 1912.

⁹ Andrés MARTÍNEZ MEDINA, «Del cinematógrafo a los multicines: arquitectura para el séptimo arte en Alicante», *Canalobre*, 34-35 (1997), p. 45.

¹⁰ La RO de 1908 exigia que, sense fer distinció entre pavelló eventual o permanent, els edificis per a cinematògraf foren independents de les edificacions contigües i n'estigueren completament separats per una distància que no fóra inferior als cinc metres.

Fig. 1. Fragment d'una fotografia que mostra els treballs de construcció del Pont Nou el 1912. Al fons, davant de les Cases Consistorials, apareix l'edifici de planta baixa i teulada a dos aigües que serví com a estació depòsit del Tren Xitxarra (Arxiu de Guilabert Antón).

2. L'HABILITACIÓ D'UNA ESTACIÓ DE TRAMVIA PER A CINEMATÒGRAF

L'acceptació del nou tipus d'espectacle per la classe obrera il·licitana, juntament amb la tímida programació de pel·lícules als teatres de la ciutat, animaren un agent artístic, Antonio Pallás Yvars,¹¹ veí d'Alacant –on el cinematògraf començava a donar símptomes de bona salut– a organitzar 25 funcions a finals de 1914

¹¹ A més a més, treballava com a corresponçal del periòdic *El Evangelista* de Barcelona, després de ser nomenat el 1912 vocal de la societat d'estudis psicològics La Caridad. El seu acostament a les heterodòxies espiritualistes l'obligaren a deixar el càrrec de dirigent de l'Agrupació Socialista i del Centre de Societats Obreres de l'avinguda de Zorrilla que posseïa des de començaments de segle, quan també fou president de La Lucha i membre del comitè nacional de la Federació de Pintors, amb seu a Alacant, el 1904. Arribada la dictadura tornà a primera fila, triat president de la secció local de la federació de la indústria del tabac i també vicepresident de la junta de delegats de la Casa del Poble el 1928, on continuà fins al gener del 1930. Desaparegué a Alacant al començament de la guerra.

al Llorente,¹² de les quals suposem un cert èxit de convocatòria, no debades se li ocorregué, amb els feliços propòsits de cap d'any, obrir un nou local a Elx. Dirigi la seua atenció cap a on la ciutat, a partir de la construcció del pont Nou, prometia nous espectadors entre els habitants d'un barri que l'Ajuntament havia començat a planificar a l'eixida del pont el 1911, quan la ciutat arribà als 16.000 habitants.¹³ El precari desenvolupament del nou eixample no fou un entrebanc per a les intencions de l'empresari, «establecer un local destinado á espectáculos públicos de cinematógrafo y variedades»¹⁴ i repetir els triomfs dels pavellons ambulants, com El Palacio del Sol a la plaça de la Mercé,¹⁵ amb la intenció, com aquell, de convertir-lo en un espai permanent a la ciutat durant la temporada estival.

L'empresari trobà l'edifici perfecte en una exhaurida estació per al tramvia de vapor, segons la petició de llicència per a la seua obertura, a mig camí entre la ciutat del segle xx, que creixeria cap a ponent, i el poble vell, que havia talat l'hort de Gil per construir el pont Nou, que permetria desviar la carretera d'Alacant a Múrcia, evitant el pont Vell, immers, si més no, en un procés de deteriorament crític, sobretot, pel pas d'aquell tramvia. El 25 de juny de 1910, després d'anys de conflictes interns, agreujats des del 1907, la Compañía de Vecinales donà per conclosa l'activitat de la línia que passava per Elx, malgrat que havia portat a terme una política de preus molt atractius per a la classe treballadora en els moments més crus del seu enfrontament amb la companyia nacional Ferrocarriles Andaluces, que des de 1884, travessant la rambla del Vinalopó pel pont de Ferro, cobria el trajecte entre Alacant i Alqueries, a Oriola, on connectava amb les línies del MZA (ferrocarril Madrid-Zaragoza-Alicante). Finalment, el més fort, el ferrocarril, guanyà la lluita entre dos mitjans de comunicació que resultaren ben diferents, amb la qual cosa es recuperaren, fins i tot, les tarifes de 1904, després d'anys de beneficis econòmics ràpids i creixents, que només trontollaren amb l'aparició, ja que el Tren Xitxarra, destinat a enllaçar la indústria crevillentina i l'agricultura il·licitana amb la capital alacantina, feia servir un carril sobre la via pública, sense un curs propi, que havia de compartir amb altres vehicles.

Al llarg del seu trajecte naixien tres ramals per a altres tants nuclis industrials: la ceràmica de la carretera de Santa Pola, la vinícola Mollà i la fàbrica de salnitre al carreró obert a ponent de les Cases Consistorials a Elx. Ací és on la Corporació Municipal el 16 de març de 1907, tenint en compte «una comunicació del Señor Ingeniero Jefe de Obras Públicas de esta provincia, acompañando una instancia del Director de Tranvia Alicante, Elche y Crevillente, memoria y plano que han de elevarse al Excelentísimo Señor Ministro de Fomento», acordà aprovar la construcció d'una estació depòsit, sempre que la

¹² Arxiu Històric Provincial d'Alacant (AHPA), H-G 06170-2/46.

¹³ Vicente GOZÁLVEZ PÉREZ, *La ciudad de Elche. Estudio geográfico*, Universitat de València, València, 1976, p. 117.

¹⁴ AHME, llig. 23, núm. 75.

¹⁵ Vegeu el nostre treball «El Palacio del Sol: el cinematògraf ambulante visita Elx», LA REL·LA, 25 (2012), p. 29.

Fig. 2. Fragment d'una fotografia del Pont Nou el 1914. A la dreta, entre el pilar on arranca l'arc i les palmeres de l'antic hort de Gil, es poden distingir algunes lletres sobre la façana que confirmen que l'edifici a l'entrada del pont era una estació del tramvia que travessava Elx (Arxiu de Guilbert Antón).

companyia complira una sèrie de condicions, com ara «engravar dicho callejón, teniéndolo siempre limpio y en buen estado», «dar el desnivel correspondiente al piso para que las aguas del callejón tengan fácil salida» i tenir cura que «no estén parados los vagones más tiempo que el indispensable para la carga o descarga».¹⁶ Ací, doncs, en el carrer d'Alfons XII, «a espaldas del Ayuntamiento, al lado del puente de Canalejas», segons la premsa,¹⁷ justament «en el puente de Canalejas», com la publicitat del local ens fa pensar,¹⁸ era el lloc on se situava l'edifici que Antonio Pallás prengué per establir un negoci de cinematògraf.

L'edifici, «por la mitad cubierto y otra mitad al aire libre», com ho descrivia en el seu informe el mestre titular d'obres, Pedro León Navarro,¹⁹ era de planta baixa solament i tenia els quatre vents lliures, condicions que el perit considerava immillorables per a complir amb les exigències bàsiques dels teatres de primer ordre i que el deixaven, com els pavellons de fira, exposat a les inclemències meteorològiques. Els fullets avisaven, fins i tot, que «si después de empezado el espectáculo tuviera que suspenderse por causa de lluvia u otro incidente fortuito, el público no podrá reclamar la devolución del importe de la entrada». En aquest sentit, destacava que la cabina

¹⁶ AHME, *Llibre d'actes*, núm. 203.

¹⁷ *La Defensa*, Elx, 13-06-1915.

¹⁸ AHME, b344_013.

¹⁹ José Pérez en *La Libertad* escrivia el 13-08-1916 a propòsit de la seua mort que era un «hombre de conducta intachable y recta; sus consejos, tanto científicos como sociales, se escuchaban siempre y por todos (...) su estancia en Elche databa de más de 30 años (...). Su imparcialidad en el terreno político la demostró siendo nombrado y sostenido como maestro de obras, por todos los partidos».

estava a una distància prudent de l'edifici i aïllada també, la qual cosa «hace imposible el incendio»; i disposava, entre altres mesures preventives, de boques d'aigua en els llocs més adients. Així, després de comprovar «todas las circunstancias que se previenen en la RO de 13 de mayo de 1882 y con el Reglamento para la Construcción de esta clase de edificios», la Corporació Municipal donà la llicència, tenint present també l'avaluació presentada per l'inspector municipal de Sanitat. Poc més s'afegia en l'informe que ens puga ajudar a conèixer l'edifici ni les obres necessàries que degué portar a terme l'empresari per a adequar un edifici d'un ús comercial determinat a un altre de molt diferent, que, amb cadires de «preferencia» i «General», a 20 i 10 cèntims, respectivament, s'obrí sota el nom de Salón Moderno.

En veritat, pensem que el nom faria referència a l'invent modern del qual l'empresari volia traure profit en aquell local i no a la decoració per fer-lo més atractiu, encara que sabem per la premsa, a propòsit de la inauguració la nit del dissabte 26 de juny de 1915, que Antonio Pallás no reparà «en gastos para presentarnos un salón estilo capital y dadas las comodidades y punto céntrico en que está situado no dudamos que el público corresponderá, concurriendo asiduamente al primero en esta ciudad de los cines de verano».²⁰ Així mateix, cal parar atenció en el fet que aquesta és també la primera vegada que en un mitjà escrit a Elx es fa servir la paraula cine per a designar aquells nous locals dedicats a la nova forma d'esbargiment que es posava de moda. A pesar d'escriure en cursiva aquella novetat etimològica, el cronista desitjava «pingües ganancias y grandes prosperidades» als propietaris davant aquesta aventura exclusiva a Elx, que tingué una bona empenta, segons les notícies arrebegades a la premsa. D'aquesta manera, i com a mostra, podem llegir que este «nuevo *cine* al aire libre está gozando de los favores del público desde su inauguración»,²¹ a bon segur per la deliciosa temperatura que es podia gaudir al saló més que pels atractius programes.

La inclusió del cinematògraf com a acte d'esbargiment dins les festes a l'agost col·laborà en la bona acollida d'El Salón Moderno, ja que era «el sitio predilecto donde se reune la buena sociedad para disfrutar del fresco, a la vez que se deleita admirando los grandes progresos de la cinematografía».²² Acabades les festes, la consolidació del negoci vingué donada per un prec de l'espectador crític pel que fa a la diversitat de l'oferta, sembla que motivat perquè «esta empresa *se ha estacionado* presentándonos peliculillas amaricanas, que dicho sea de paso, nos resultan muy sosas y de pésima argumentación. Creemos que el Sr Pallás sabrá subsanar estas faltas porque de lo contrario el público se retraerá de asistir».²³ A mesura que avançava el perfeccionament de la tècnica, s'anava formant el públic que assistia habitualment a aquesta mena d'espectacles i molts coincidien en la cura sobre la

²⁰ *Nueva Illice*, Elx, 26-06-1915.

²¹ *La Defensa*, Elx, 18-07-15.

²² *Nueva Illice*, Elx, 10-07-15.

²³ *Nueva Illice*, Elx, 21-08-15.

selecció, no debades, un altre titlava les pel·lícules còmiques oferides com a «grotescas mamarrachadas de muy dudoso buen gusto».²⁴ Es demanava, fins i tot, que desapareguera la figura del *voceador*, «cuya continua charla resulta molesta», reclamació que donava l'abast de l'acceptació del llenguatge cinematogràfic, encara silent.

Acabat l'estiu, Antonio Pallás pensà a continuar el negoci també en els altres mesos de l'any, es podria pensar que recolzat per la taquilla de l'últimes sessions de la temporada, segons les notícies, perquè, d'una banda, en la de l'últim diumenge de setembre estigué molt concorrida i, d'una altra, al dia següent el públic «temió la fiereza de Eolo, que en dicha noche dio suelta a todos sus subordinados».²⁵ La valentia de l'empresari amagava la desconfiança en el públic, de gustos més clàssics, una por que l'obligà, a la vegada, a obrir el ventall de possibilitats. Un dels cronistes d'espectacles de la ciutat féu costat als empresaris del Kursaal quan decidiren donar protagonisme repetit a «las canzonetistas», d'alguna de les quals destacà com a valor preminent que, a cada actuació, estava «más mona y muy elegante», exemple per a la resta d'empresaris de la ciutat per a fer parròquia «y no condenándonos a interminables programazos de películas».²⁶ A l'octubre, la premsa aplaudia que l'empresari pensara «efectuar obras para, convertirlo en elegante teatrillo de invierno (...) porque de esta manera tendremos un sitio más para poder deleitarnos admirando producciones cinematográficas y buenos números de variedades, porque la idea de dar variación al espectáculo también germina en el pensamiento del empresario».²⁷

El 6 de novembre, després de «grandes reformas en el local»,²⁸ i amb rebombori per l'estrena d'una pel·lícula, obria de nou aquest saló, completament «acondicionado para la temporada invernal. Grandes han sido los sacrificios que se ha impuesto el Sr. empresario para presentar al público un saloncito digno de este pueblo, por lo cual se verá muy favorecido por el respetable».²⁹ Entraren a formar part de l'empresa els germans García, ara per ara desconeguts, però que permeteren a la premsa aventurar, «sabiendo lo inteligentes que son estos señores para esta clase de negocios, creemos que será lucida la temporada que se avecina». El cinema no perdé protagonisme, de fet s'anuncià un concurs d'*explicadors*, que s'hagué de suspendre per una pluja amb forts vents que «derrumbó parte de la techedumbre de este cine».³⁰ Es paralizà la programació durant més d'un mes i es reprengué l'activitat durant les festes de Nadal, amb un bon programa de pel·lícules i l'actuació de «los duetistas Los Ortiz-Albert» sota unes condicions «buenísimas, para que el público pueda estar cómodo y abrigado».³¹

A partir d'aquell moment començà una nova etapa d'El Salón Moderno d'Elx, més apegat als gèneres populistes que a les noves modes de les capitals. Així, trobem que actuaren «la aplaudida

²⁴ *La Defensa*, Elx, 29-08-15.

²⁵ *Nueva Illice*, Elx, 02-10-15.

²⁶ *Nueva Illice*, Elx, 09-10-15.

²⁷ *Nueva Illice*, Elx, 25-10-15.

²⁸ *Nueva Illice*, Elx, 09-10-15.

²⁹ *Nueva Illice*, Elx, 06-11-15.

³⁰ *La Defensa*, Elx, 21-11-15.

³¹ *La Libertad*, Elx, 02-01-16.

tonadillera Lolita Castillo»,³² «el célebre guitarrista y tenor del género andaluz Joaquín Saguero (á) Ruisenior»,³³ ens assabentem que «D. Nicanor el bonito atrae un público ávido de risa y amigo de la carcajada»,³⁴ o que «el profesor de ciencias ocultas Dianoli [...] hizo varios experimentos que fueron del agrado del público»,³⁵ o que «el clown Si Si y su pequeño tonto Paquito han hecho las delicias del público y entre los perros amaestrados el llamado prodigio ha sorprendido». ³⁶ Sense perdre l'afició pel nou art, el seté: sembla que el públic anava corresponent «a los sacrificios de la empresa que con tal de complacerle no repara en gastos proyectando películas escogidas de las mejores casas y contratando artistas».

La seua oferta no era una programació contínua, en El Salón Moderno es donaven funcions la majoria de setmanes, però «una sola funció». ³⁷ A pesar de la proliferació de varietés, entre les quals podem incloure balls de Carnestoltes, Pallás havia descobert el filó de les grans pel·lícules, que seduïen a l'espectador tant com les obres dramàtiques o còmiques. No debades, tot allò que el cinema de ficció devia al teatre en aquella primera època de l'invent quedà reflectit en la barreja de programació que oferia aleshores El Salón Moderno: el primer, una funció a benefici de l'explicador Rafael Serrano, «en la que además de varias películas, se puso en escena por el beneficiario y algunos juvenes aficionados la bonita comedia bilingüe titulada *Tres abelles de colmena*»; ³⁸ el segon, la projecció durant dues nits de «la magnífica banda *Un solo corazón*, impresionada por los eminentes actores María Guerrero y Fernando Díaz de Mendoza». ³⁹ La balança es desequilibrà quan l'empresari contractà la companyia dramàtica d'Emilio Portes, després de treballar amb èxit al Kursaal, perquè en aquest coliseu estava programada amb antelació un espectacle de varietés. Fou tal la resposta del públic el 13 i 14 d'abril que obligà a prorrogar l'estància de Portes fins a l'estiu, amb obres com *La Praviàna*, *Juan José* o *El alcalde de Zalamea*, que permeteren l'empresa continuar «alcanzando colosales llenos todas las noches de función». ⁴⁰

Aquella invariabilitat en la programació pogué ser conseqüència també de l'estat anímic de l'empresari que, durant aquells mesos, no seria molt emprendedor, en aquest sentit «el infortunio, despiadado y cruel» ⁴¹ havia assolat la seua vida: en tan sols un mes havien faltat el seu primogènit, de 18 anys, el major de cinc germans, i la seua dona, Gertrudis Fernández. En cartell, durant més de tres mesos, no era difícil que arribara un moment en què no encertaren amb la proposta, almenys per a certa premsa que destacava que «la empresa se haya obcecado en querer presentarnos algunas obras de marcado sabor antireligioso y obligue a que ciertas familias se abstengan de asistir a admirar la labor de la compañía y otras se vean obligadas a abandonar

³² *La Libertad*, Elx, 16-01-16.

³³ *La Libertad*, Elx, 06-02-16.

³⁴ *La Defensa*, Elx, 09-01-16.

³⁵ *La Libertad*, Elx, 20-02-16.

³⁶ *La Libertad*, Elx, 27-02-16.

³⁷ AHME, llig. 23, núm. 76.

³⁸ *La Defensa*, Elx, 05-03-16.

³⁹ *La Defensa*, Elx, 30-04-16.

⁴⁰ *La Defensa*, Elx, 04-06-16.

⁴¹ *La Defensa*, Elx, 21-05-16.

el local».⁴² Lamentaven que els empresaris caigueren en aquelles errades i que, en lloc de representar-se *esperpentos* teatrals, no portaren a escena obres de autors de renom, com les últimes creacions de Jacinto Benavente, com ara la representació de *La ciudad alegre y confiada*, que havia permès admirar al públic d'El Salón Moderno una de «las más grandes creaciones del teatro español contemporáneo».⁴³

De totes maneres, l'acollida mereixia un gest d'agraïment al poble i feren una funció en benefici del Sant Hospital, de les obres del nou Asil i del Rober dels Xiquets del Catecisme, de manera que «el producto líquido de esta función de 336,80 ptas ha sido dividido en tres partes iguales y entregado a las entidades en cuyo obsequio se celebró la función».⁴⁴ Elx també estava agraït, ja que aquella continuïtat també havia afavorit el planter local amb debuts dins la companyia, com ara «la simpática paisanita nuestra Teresita Soler, que se nos reveló una gran artista, y que podemos vaticinar que, si sigue estudiando, llegaremos a tener en el tiempo una valiosa artista ilicitana».⁴⁵ No sabem si continuà amb aquesta companyia quan a principis d'agost s'acomiadà Emilio Portes del públic il·licità amb una funció especial al Kursaal.⁴⁶ I és que en aquell moment El Salón Moderno es trobava tancat per ordre de l'alcalde, per motius que desconeixem nosaltres i també la premsa de l'època. Obrí amb l'avinentesa de les festes, presentant Pallás «unos programas de películas muy superiores, demostrando una vez más el gusto artístico que tiene para escoger las películas»,⁴⁷ combinats amb números musicals.

Aquesta seria la tendència de la programació en la nova temporada d'hivern, en la qual compartiren escena també a les companyies d'aficionats, com la que oferí «un juguete cómico en un acto, titulado *Candidito*»,⁴⁸ amb la interpretació d'un tal Antonio Maciá. Fou una manera de fer fidel un públic al qual que no acabaven de satisfer els desigs cinematogràfics de l'empresari, «verdaderamente extraordinarios» a criteri de la premsa.⁴⁹ Les pel·lícules eren en veritat molt interessants, però l'espectador que escrivia en un dels semanaris locals detectà l'origen del problema no sabent «qué tendrá ese aparato, que las presenta algo borrosas, [...] al amigo Pallás, que si este aparato no es el anterior que sacaba con mucha más limpidez las cintas, adquiera aquel, pues de esa manera tendrá mucho más contenta a su clientela».⁵⁰

D'aquesta manera, per a llevar importància a la deficient visualització de les pel·lícules, l'empresari les acabà acompanyant, en la majoria de les ocasions, amb números de *varietés*, sobretot quan tancà tractes a l'octubre de 1916 amb una empresa anomenada Cerra, molt ben rebuda pels cronistes, que aplaudien a Pallás, a pesar de pujar els preus fins a 30 cèntims als seients de preferència i 15 cèntims als de general, pels seus «desvelos en presentar novedades al público que

⁴² *La Defensa*, Elx, 11-06-16.

⁴³ *La Defensa*, Elx, 04-06-16.

⁴⁴ *La Defensa*, Elx, 25-06-16.

⁴⁵ *La Libertad*, Elx, 04-06-16.

⁴⁶ *La Defensa*, Elx, 06-08-16.

⁴⁷ *La Libertad*, Elx, 20-08-16.

⁴⁸ *La Libertad*, Elx, 24-09-16.

⁴⁹ *La Defensa*, Elx, 24-09-16.

⁵⁰ *La Libertad*, Elx, 29-10-16.

le favorece»,⁵¹ que no eren altra cosa que cantants, ballarines, mags i saltimbanquis mentre al Kursaal, segurament amb una maquinària més moderna, s'anunciava «la grandiosa banda titulada *Christus*, sobre motivos de la vida de Nuestro Señor Jesucristo, y que es lo mejor que hasta se ha hecho en cinematografía».⁵² Tanmateix, el públic no correspongué a aquella programació amb el fervor esperat a causa segurament de la ubicació del local, vora la rambla del Vinalopó, obert als quatre vents, i, si més no, a principis de desembre es veié obligat a suspendre els espectacles per les torrencials pluges, que, cal dir-ho, també afectaren la programació del Kursaal. La premsa qualificà aquella com la pitjor temporada que estaven passant els empresaris d'aquest tipus de negoci a la ciutat, «pues el vienteçillo que por la noche suele respirarse, es de los que impiden salir a la calle sin temor a pescar uno de esos constipados de padre y muy señor mío, e invitan a buscar el calor del brasero».⁵³

Pallás no resistí el començament de l'hivern, havia prolongat massa «la mala estoneta» –així deia la cobla amb la què l'autòmata Tonet s'anunciava en el seu programa: «Llamé al cielo y no me oyó; / mas si no vas al Teatro / pasaremos un mal rato / el Señor Pallás y yo»– i decidí deixar el negoci d'El Salón Moderno en mans d'un altre agent artístic, Joaquín Compani, que tingué, per cert, «una inauguración bastante desgraciada, pues a pesar de tener números de varietés de primer orden, el tiempo se encargó de hacerle las santísimas Pascuas». La nova època sota un nou gerent no portà una organització adient i se succeïren les queixes del públic, fins i tot, els escàndols, com el que contava aquell que signava en la premsa com a Tonkin: «el domingo se reprodujo la escandalera del pasado lunes pues a la hora de levantarse el telón para aparecer la pésima Romerito, resultó que el pianista estaba en la higuera [...] hasta que después de dos horas de intermedio forzoso, apareció uno digo [sic] pianista encontrado al azar, que salió del paso como pudo. A las autoridades les corresponde atajar estos abusos pues bien que se adolezcan del sr. empresario, pero no que éste abuse tan descaradamente del respetable».⁵⁴ El mateix cronista anuncià la instal·lació del Gran Circo Ruso, en el qual, si considerem les dimensions del edifici, costava entendre que figuraren «una gran selección de monos, osos, caballos, perros, orangutanes, corderos y dromedarios»,⁵⁵ a més de la concurrència, que omplí el saló convertit en pista de circ, cosa que ens fa dubtar del criteri del nou empresari, malgrat l'èxit d'aquesta oferta, que durà més d'una setmana.

A dures penes omplí la programació durant el mes següent, abril de 1917, en el qual s'atreví a programar algunes pel·lícules que tenien èxit en la sessió infantil, però no així en les sessions de nit. Fins i tot, oferí pel·lícules pròpies de Pasqua, com ara *Pasión y muerte*

⁵¹ *La Libertad*, Elx, 22-10-16.

⁵² *La Defensa*, Elx, 22-10-16.

⁵³ *La Libertad*, Elx, 25-01-17.

⁵⁴ *La Libertad*, Elx, 18-02-17.

⁵⁵ *La Defensa*, Elx, 04-03-17.

de Jesús, que ja havia passat feia anys pel Llorente, el Kursaal i el Palacio del Sol. Al juny la premsa anunciava que dos dels artistes més asidus («la cazonetista Mari Sol y el ventrílocuo Ferri») a El Salón Moderno, estaven actuant en el Kursaal⁵⁶ i, davant el començament de la prometedora temporada 1917-1918, la premsa no esmentava cap activitat en aquest local:

Elche, en lo tocante a cines, por lo que se ve, va poniéndose a la altura de las grandes capitales, pues está proxima a inaugurarse la temporada cinematográfica y prepáranse ya para abrir sus puertas los teatros Llorente y Kursaal, llevando igual propósito, según leemos, los señores empresarios del campo deportivo de Illice F.C., que nos abrirán las puertas [...] [para] facilitar al público [...] las mejores proyecciones de la cinematografía moderna.⁵⁷

Aquell edifici, segurament convertit en habitatge (planta baixa i pis, alçària important en un carrer tant estret, no sabem si aconseguida durant les primeres obres de reforma), d'acord amb les fotogràfies de diferents col·leccions en les quals apareix al llarg del segle XX gràcies a la seua emblemàtica ubicació, envellí fins que l'enderrocaren en la dècada dels huitanta, quan feia tant de temps que s'havia intentat promoure com a cine, amb una programació que no agradà al públic durant les diferents temporades, la qual cosa, a pesar dels preus reduïts,⁵⁸ possiblement n'accelerara el tancament. La premsa recollí el fet que s'havien atrevit a programar sessions de flamenc a El Salón Moderno davant la sorpresa del cronista: «¿a qué se desea aficionarnos al cante jondo? En el Llorente, películas a secas... y a solas. [...] La empresa [...] no corresponde, ni en su más mínima parte, al favor que el público le dispensa, y esto no es justo [...] demuestra el egoísmo de estos empresarios a la moderna».⁵⁹

3. PROGRAMACIÓ D'EL SALÓN MODERNO

Com hem vist adés, l'aposta cinematogràfica de Pallás no guanyà adeptes entre els il·licitans i prompte es veié obligat a barrejar l'ús de la pantalla amb l'escenari: pel·lícules molt interessants, com les primeres de Charlot, entristides per les obres teatrals, els variats números musicals o els trucs de màgia o de circ, entre d'altres, dels quals coneixem el seu pas per Elx gràcies als programes de mà recollits per Pere Ibarra i conservats a l'Arxiu Històric Municipal.⁶⁰

Sense intenció de desprestigiar a les altres manifestacions artístiques, pararem atenció ara només a l'exhibició cinematogràfica d'aquest local exclusiu, tenint en compte que els inicis del desenvolupament del cinematògraf són uns temps de gran confusió per la proliferació de pioners que pensaven traure de l'invent dels Lumière el negoci que no veieren els germans i per ser una època

⁵⁶ *La Defensa*, Elx, 08-06-17.

⁵⁷ *La Libertad*, Elx, 26-08-17.

⁵⁸ AHME, llig. 23, núm. 76.

⁵⁹ «Elche. Ecos Varios», *El Liberal*, Múrcia, 06-02-1916.

⁶⁰ Conegut com el *Tresor Històric* de Pere Ibarra, arplega documents des de principis del segle XIX fins al 1933 i és una de les col·leccions més singulars de l'Arxiu Històric Municipal. Començada per Aurelià Ibarra, està composta per un conjunt de materials impresos en paper de diferents grandàries, editats de manera independent, formada per cartells, programes, anuncis, fullets i pamflets, dedicats a emetre un anunci efímer, abastint temes polítics, religiosos, festius, culturals, comercials, etc., i constitueixen un conjunt de documents imprescindible per a obtenir informació de la vida social i cultural de l'època.

Fig. 3. Imatge de la Vila des del Pont Nou el 1919. A la dreta, davant de les Cases Consistorials, al costat d'un grup de palmeres, supervivents de l'antic hort de Gil, comprovem que l'edifici que acollí El Salón Moderno havia estat sotmès a obres per adequar-lo a habitatges (Arxiu de Guilbert Antón).

Fig. 4. Imatge de l'enderrocament de la fàbrica de Sansano al carrer Alfons XII, a finals de la dècada dels 70. Al fons, l'edifici d'habitatges al començament del carrer del Salnitre (Arxiu de Carrasco Pacheco).

de grans pèrdues de material filmat a causa, d'una banda, del suport inflamable sobre el qual quedaven impregnades les escenes rodades i, d'una altra, de pertànyer a un tipus de cinema que havia deixat de ser rendible quan s'afegí amb fortuna el so, sense oblidar la destrucció dels magatzems i els arxius de les productores i exhibidores que

havien estat sota el poder republicà durant la guerra. Per determinar una relació fefaent de pel·lícules, hem consultat el *Tesoro Histórico* de Pere Ibarra, sent conscients que no és gaire exhaustiu el material del qual disposem, que mancarà molta informació i que, per això, hem recorregut també a la premsa que es publicà durant els anys que funcionà el «Salón del Cine Moderno».

La informació dels cronistes periodístics també ens ha permès posar-li data a dos dels anuncis conservats d'El Salón Moderno, sort que en aquella època la majoria dels fullets de mà i cartells ja començaven a posar la data regularment, de manera que, a partir de l'ordenació diària de fullets i pamflets que seguí Ibarra, la tasca no ha sigut gaire complicada en comparació amb unes altres investigacions, sobretot, les relatives als pavellons anteriors. Per l'horari anunciat en cada programa, hem pogut diferenciar entre un dia de faena (dissabte i dilluns, «a las 8 y media Sección permanente»),⁶¹ quan funcionà com a cine d'estiu; i dijous també en la següent temporada, fins i tot, amb «variación de programa toda las noches»⁶² o un dia festiu (qualsevol diumenge, distingint entre la vesprada «sección Vermuth de 5 y media a 7») i la nit «sección permanente de ocho y media en adelante»,⁶³ la festivitat de la Vinguda de la Mare de Déu, l'1 de gener amb «secciones desde las cuatro en adelante»,⁶⁴ o la festivitat de Sant Josep). A diferència de les programacions del pavellons ambulants que havien fet projeccions amb anterioritat a la ciutat, cal tenir en compte que l'empresari destacava els títols més atractius, juntament amb altres peces que considerava per la seua brevetat⁶⁵ i no per la resposta formal –a excepció de les que formaven part de les *secciones Vermouth*, sobretot, quan acampaven un altre tipus d'espectacle–, cosa que ens aporta per primera vegada un valor més aproximat de tot allò que s'oferí durant tot els mesos en què El Salón Moderno fou la solució a l'esbargiment dels il·licitans. Hauríem de considerar també que les pel·lícules anunciades pel corresponent fullet podien patir variacions imprevistes que obligarien a Pallás, primerament, i a Compani, després, a canviar el programa sense deixar registre.

Hi ha una diferència més respecte de l'exhibició a l'últim pavelló que visità Elx, El Palacio del Sol. Pallás, que quan treballà per al Teatro Llorente ho feia sota el nom d'«Empresa Levantina», establí negociacions comercials des d'El Salón Moderno amb les principals cases nord-americanes que començaven a conquistar Europa. Els estudis Keystone, fundats el 1912 a Edendale (Califòrnia) i convertits en una productora famosa per les seues comèdies amb pastissos de crema, per les seues *bathing beauties* i per donar forma cinematogràfica a allò que Gubern anomena el *burlesque* americà,⁶⁶ foren un proveïdor habitual a partir de novembre de 1915 amb la seua estrella emergent Charles Chaplin, que es trobava en el procés

⁶¹ AHME, b344_031.

⁶² AHME, b347_120.

⁶³ AHME, b348_127.

⁶⁴ AHME, b348_114.

⁶⁵ S'anuncià en algun fullet el fet extraordinari de projectar el que anomenaven «programa mónstruo: 3.000 metros» (i tant, penseu que en aquella època un rotllo de 300 metres eren uns 15 minuts).

⁶⁶ Román GUBERN, *Historia del cine*, Anagrama, Barcelona, 2014, p. 130.

de creació del seu personatge Charlot, afegint a cada pel·lícula que presentava un traç que el distingiria i fugint de la línia elegant amb la qual havia triomfat, també a El Salón Moderno, el seu mestre, Max Linder, l'actor més popular del cinema europeu, que treballava per als Pathé. Pallás també oferí alguns treballs de la Société Pathé Frères, l'empenta de la qual, malgrat portar anys dedicats a la producció de discs fonogràfics, començà quan aconseguí les patents dels Lumière el 1902, després d'assistir Charles Pathé a la sessió fundacional a París el 1895.

Així treballava Pallás, sense casar-se amb ningú, oferint en cada sessió les pel·lícules més destacades d'una determinada marca, fins i tot, barrejant dins el mateix programa, pel·lícules de diverses cases exhibidores. Cal reconèixer el risc d'*El Salón Moderno*, a pesar de les crítiques per la tendència a projectar, durant la primera temporada d'hivern, pel·lícules còmiques: els *slapsticks* no feien molta gràcia als espectadors il·licitans, ja que els mostraven caricaturitzada una societat que els era aliena, una època que corresponia, com deia Mack Sennett, imitador de Max Linder i fundador de Keystone, a un temps «en que al actor le bastaba un maquillaje particularmente grotesco para hacer reir al público en cada aparición».⁶⁷ Per la pantalla del cine d'estiu passaren les pel·lícules de les principals cases europees, entre d'altres, la danesa Nordisk Film Kompagni, popular pel seu ós polar sobre un globus terraquí, productora de folletins i melodrames marcats per la frivolitat i les dones fatals; les italianes Aquila, fundada per un empresari de Torí, amant dels melodrames amb elements policíacs, i Cines, que convertí a un actor nascut al Senegal de pare italià i mare francesa, conegut amb el nom artístic de Raymond Dandy, en Kri-kri, l'estrella del *slapstick* mediterrani; la Gaumont, companyia d'aparells fotogràfics en els seus inicis, que apostà per l'invent dels Lumière fins al punt de passar d'un volum de negoci de 300.000 francs el 1904 a 30 milions el 1914, i de la qual Pallás oferí en alguna ocasió la seua revista d'actualitat; o Éclair, fundada per un extreballador de Gaumont i que basà el seu èxit en la filmació de persecucions. De les marques estatals, el peatge teatral l'obligà a treballar amb cases especialitzades en assumptes melodramàtics, com ara la barcelonesa Segre Films, que rendibilitzà la fama sobre les tables de María Guerrero i el seu marit, Fernando Díaz de Mendoza.⁶⁸

El llistat que presentem, malgrat tot, no és una relació completa de pel·lícules, que, en tot cas, pretén respectar el títol amb què apareixen anunciades en els fullets i a les pàgines de la premsa. Deixem per a una altra ocasió l'intent de completar l'autor o altres membres destacats de l'equip tècnic, així com la data de producció, encara que podem afirmar que la majoria de pel·lícules no tenien més de dos o tres anys quan es projectaren a El Salón Moderno. Ens conformem ara per ara

⁶⁷ R. GUBERN, *op. cit.*, p. 129.

⁶⁸ Curiosament anys després els dedicaren a Elx una plaça, per a ella, la replaceta de l'Espart, vora l'entrada antiga del teatre Kursaal, i un carrer, per a ell, el carrer del Trinquet, on s'obrí el cine Capitolio.

amb la data exacta o aproximada de l'exhibició a la ciutat. Començà obrint, pel que sembla, només els dissabtes, diumenges i els dilluns, i anà reduint l'hora de començament segons es feia de nit abans, de les 20:30 hores dels inicis fins a les 19 hores, mentre fou cine d'estiu. Per a ampliar la informació, assenyalem quines pel·lícules són obres dramàtiques o obres del natural, tal com així s'anunciaven, per aquest motiu posem *fic* de ficció o *doc* de documental, sense tenir en compte les revistes d'actualitat de les diferents cases, com la Gaumont o l'Éclair, que s'anunciaven a la manera d'«estreno de la preciosa pel·lícula del natural asunto de la guerra europea».⁶⁹ Tot i la vigència del noticiaris als programes, hem detectat, respecte del llistat del pavalló anterior, El Palacio del Sol, la disminució dels documentals en comparació amb l'altre tipus de cinema, per la qual cosa hem considerat interessant diferenciar entre les pel·lícules còmiques (*com*), els drames (*dram*) i les trames policiaques (*pol*). Per a facilitar la referència de les pel·lícules, hem apuntat la productora que les distribuïa.

Entenem el següent llistat com una eina per a futures recerques que permetrien establir una base de les preferències dels espectadors segons l'oferta dels empresaris en cada època i detectar, fins i tot, aquelles pel·lícules que romanen inèdites. No debades, d'una lectura més acurada, hem parat atenció en la pel·lícula *El secreto del loco*, «la última impresionada por Borràs, [que] ha merecido los elogios de los que la vieron»,⁷⁰ i és que d'Enric Borràs, primer actor i codirector del Teatre Català Romea, només tenim constància d'una sola pel·lícula com a protagonista, *Sacrificio* o *Entre ruinas* (Albert Marro i Ricardo de Baños, 1914) i la filmació de la representació de *Flors del cingle*, al Teatre de la Natura de la Garriga (Barcelona). Considerat com una de les màximes figures del teatre català d'aquell temps –i del castellà també, a partir del seu debut a Madrid el 1904 amb la seua companyia, Teatro de la Comedia, amb què viatjà a Amèrica del Sud el 1907 juntament amb Santiago Rusiñol–, la seua excel·lent veu i dicció l'apartaren de la pantalla, encara silenciosa i sense el prestigi del teatre.

4. CONCLUSIONS

Com tants i tants empresaris al llarg de la història del cinema (i de l'espectacle), sembla que Antonio Pallás estigué sempre pendent de la satisfacció dels espectadors, encara que, a diferència dels pioners del pavellons ambulants i dels empresaris del edificis posteriors que s'alçaren com a cines, no buscà formes amb les quals envoltar el producte que oferien en cada època. Sembla que tingué clar des d'un principi la utilitat de l'edifici que escollí per obrir un nou negoci a la ciutat per damunt de les suggeridores formes de les façanes, que no

⁶⁹ AHME, b349_002.

⁷⁰ *La Defensa*, 16-11-16.

1915				
<i>En las garras del león</i>	fic	dram		4-VII
<i>Maximino bombero</i>	fic	com		4-VII
<i>La hija del detective</i>	fic	pol	Volsca Films	VII ?
<i>El fuego de la redención</i>	fic	dram	Aquila	24-VII
<i>Disgustos por un baúl</i>	fic	com		24-VII
<i>La banda de las capas negras</i>	fic	dram		2-VIII
<i>Vistas de Rodesia</i>	doc	—		2-VIII
<i>Los dentitas vagabundos</i>	fic	com		2-VIII
<i>Salvados por la telegrafía sin hilos</i>	fic	dram	Vitagraph ??	9-VIII
<i>La telegrafista</i>	fic	com		9-VIII
<i>Max agradecido</i>	fic	com	Pathé Frères	9-VIII
<i>Fabricación del cemento</i>	doc	—		9-VIII
<i>La puñalada</i>	fic	dram		21-VIII
<i>La fiera de medianoche</i>	fic	dram		23-VIII
<i>El dolor de Kri-kri</i>	fic	com	Cines	23-VIII
<i>Una historia romántica</i>	fic	dram	Nordisk	28-VIII
<i>Riña entre vecinos</i>	fic	com	Universal	28-VIII
<i>La reina del oro</i>	fic	dram		5-IX ?
<i>El misterio del cuarto amarillo</i>	fic	pol		5-IX ?
<i>Como una hermana</i>	fic	dram		11-IX
<i>Conciencia que despierta</i>	fic	dram	RFV	12-IX
<i>Ama de cria seca</i>	fic	com	Gaumont	12-IX
<i>Barrera de sangre</i>	fic	dram	AMEX	12-IX
<i>Cumplimiento completo</i>	fic	com		12-IX
<i>La prisión de acero</i>	fic	dram	Volsca Films	13-IX
(De la serie <i>La hija del detective</i>)				16-IX
<i>El niño</i>	fic	com		16-IX
<i>La espía de los balcanes</i>	fic	pol		10-X
<i>Fabricación artística del vidrio</i>	doc	—		6-XI
<i>El misterio de las rocas de Kador</i>	fic	dram		6-XI
<i>El doctor Cupido</i>	fic	com		6-XI
<i>Cebollino, vendedor de paraguas</i>	fic	com		7-XI
<i>Episodio de las montañas</i>	fic	dram		7-XI
<i>Un misterio</i>	fic	dram		7-XI
<i>Armonías de un armario</i>	fic	com	Keystone	7-XI
<i>Sospecha cruel</i>	fic	dram		26-XII
<i>Sabuesos de la ley</i>	fic	dram		26-XII
<i>La cocinera hercúlea</i>	fic	com		26-XII
<i>Amor y electricidad</i>	fic	dram		27-XII
<i>La gruta de los suplicios</i>	fic	dram		27-XII
<i>Caja de caudales incombustible</i>	fic	com		27-XII
<i>La fosa del viviente</i>	fic	dram		29-XII
<i>Bruto pero romántico</i>	fic	com		29-XII
<i>La reina de la isla</i>	fic	dram		30-XII ?
<i>Amorios de Sterling</i>	fic	com	Keystone	30-XII ?
1916				
<i>Por ser celoso</i>	fic	com	Keystone	01-I
<i>El gran Raid del Espia</i>	fic	dram		01-I
<i>Los fieles muebles de Rosalia</i>	fic	com		01-I
<i>Gendarme</i>	fic	dram		23-I
<i>Bob y la chuleta</i>	fic	com		23-I
<i>La lección de un sueño</i>	fic	com		23-I
<i>Mignone</i>	fic	com		31-I
<i>Las garras de Cunegunda</i>	fic	com		31-I
<i>El misterio del Castillo Sernese</i>	fic	pol		31-I
<i>Picorette y su carrera de amor</i>	fic	com		20-II
<i>La piedra de Sir Arthur</i>	fic	dram		21-II

Cent anys d'el Salón Moderno: el primer local permanent per a cine a Elx

<i>El Secreto del Castillo</i>	fic	dram		5-III
<i>El ídolo de París</i>	fic	dram		??
<i>La voz de oro</i>	fic	dram		12-III ?
<i>Robo al rey de cobre</i>	fic	pol		12-III ?
<i>La zíngara</i>	fic	dram		19-III
<i>Riberas de Llobregat</i>	doc	—		19-III
<i>La herencia de la culpa</i>	fic	dram		19-III
<i>Vida conyugal de Kri-kri</i>	fic	com	Cines	19-III
<i>Robo de un millón</i>	fic	pol		25-III
<i>Bateria de Montaña</i>	doc	—		25-III
<i>Vísperas de Navidad</i>	fic	com		25-III
<i>El Invulnerable</i>	fic	com		25-III
<i>Páginas de la vida</i>	fic	dram	Gloria	26-III
<i>El burro de Picorete</i>	fic	com		26-III
<i>Los crímenes del dinero</i>	fic	dram		IV ?
<i>Pasión y muerte de Jesús</i>	fic	dram	Pathé Frères	IV ?
<i>El Santo del Comendador</i>	fic	dram		3-IV
<i>El perro del Fogonero</i>	fic	com		3-IV
<i>El banquero</i>	fic	dram		3-IV
				8-IV
<i>El destino</i>	fic	dram		16-IV
<i>Bromas de razas</i>	fic	com		16-IV
<i>El viaje de la vida</i>	fic	dram		17-IV ?
<i>Un solo corazón</i>	fic	dram	Segre Films	22-IV ?
				23-IV ?
<i>La confesión</i>	fic	dram		20-VIII
<i>Sociedad y sus misterios</i>	fic	pol		3-IX
<i>Odios de razas</i>	fic	dram		3-IX
<i>La hija del mejicano</i>	fic	dram		10-IX
<i>Los crímenes de la ley</i>	fic	dram		10-IX
<i>Cuentos baturros: Si vas a Calatayud</i>	fic	com	Studio Films	10-IX
<i>En las garras de Griffard</i>	fic	dram		18-IX
<i>Lirio negro</i>	fic	dram		16-X
<i>La cartera de Kri-kri</i>	fic	com	Cines	16-X
<i>Locuras del Foot-ball</i>	fic	com		23-X
<i>El encuentro de los tres</i>	fic	dram		23-X
<i>Luisito apache</i>	fic	com		23-X
<i>El pulgar revelador</i>	fic	pol	Eclipsé	5-XI
<i>El día de su boda</i>	fic	com	Keystone	5-XI
<i>El secreto del loco</i>	fic	dram		16-XI
1917				
<i>Montmartre</i>	doc	—		20-I ?
<i>Luz y tinieblas</i>	fic	dram		28-I
<i>Charlot torero</i>	fic	com	Essanay ??	28-I
<i>Vínculo de sangre</i>	fic	dram		15-I

sempre han estat acompanyades de qualitat, però sí d'un rendiment econòmic per als empresaris i un calat sentimental per als espectadors. En el pas dels cent anys hem canviat els pavellons de les fires d'atraccions per la gran barraca de la fira del consum, augmentant, a mesura que anava creixent el nivell de vida de la societat, la demanda de locals més confortables i dotats dels avanços tecnològics per tal de no patir fred a l'hivern i calor a l'estiu i assegurar un so i una imatge òptims, però amb un cine que, encara hui, s'ajusta al model que conté vestíbul, platea i pantalla. Sense conèixer els plànols del nou Salón

Moderno, estem segurs que es repetiria la seqüència espacial per a donar forma al primer cine d'estiu als nostres carrers, com a normal desenvolupament d'una tipologia arquitectònica que estava associada a la bondat climatològica.

En els teatres començà a triomfar a poc a poc el cinematògraf, a pesar que a Elx solament se'n podia gaudir quan no es programaven funcions de teatre, al Llorente i al vell Kursaal abans de la seua reforma el 1920. Mentre l'invent deixava de ser una novetat, el tipus d'edifici que ocupava *El Salón Moderno*, així com els pavellons ambulants, anava desapareixent, però encara no era l'hora dels cines d'estiu, el següent, l'Ideal Cinema, no obrí fins a l'any 1930,⁷¹ quan s'assolí que anar al cine era ja un costum entre la classe treballadora al nou barri que creixia a ponent de la Vila. L'empresari dedicat exclusivament al cinematògraf tardà a arribar: no fou fins el 1928 quan s'obrí el primer recinte per a l'exhibició única de pel·lícules, el Cinema Coliseum.⁷² En ambdós casos, les característiques de les instal·lacions per a garantir l'evacuació, el confort del públic i la qualitat de les projeccions, així com les dotacions de la cabina, responien a teories enunciades arran l'experiència en els edificis anteriors.

Les mesures per a aconseguir el favor del públic durant els inicis del cinematògraf també acabaren perfeccionades, encara que els nous empresaris foren considerats, com aquells pioners dins de la societat pobre i castigada de fa un segle, poc menys que uns mags que permetien la distracció popular a través de pel·lícules dramàtiques o naturals. Devem l'èxit del cinematògraf a visionaris tant arriscats com Pallás, que sense perdre el seu interès mercantil, confiaren cegament en les possibilitats d'un invent que pretenia ser un art tan ben considerat com el teatre. La seua renúncia, envoltada pel misteri, no deixa de ser un fraçàs personal, però, dins l'estudi en conjunt de la història del cinema a Elx, fou una entropessada en un dels esglaons que s'anaven pujant en l'evolució d'un esbargiment que donaria molt bones alegries.

BIBLIOGRAFIA

- ARIMÓN, Santiago - GARCÍA, Alejo, *El código del teatro*, Centro de Publicaciones Jurídicas, Madrid, 1915? (edició facsímil: Analecta Ediciones y Libros, Pamplona, 2006).
- CÁMARA SEMPERE, José Francisco, «*El Palacio del Sol: el cinematògraf ambulante visita Elx*», LA REL·LA, 25 (2012), p. 29-52
- *El cinema a Elx. Apunts per a la seua història*, Càtedra Pedro Ibarra, Universitat Miguel Hernández, Elx, 2013.
- CASARES RODICIO, Emilio (coord.), *Diccionario del cine iberoamericano*, Sociedad de Autores y Editores / Fundación Autor, Madrid, 2011
- CASTAÑO, Joan - SANSANO, Gabriel, *Sainets il·licitans de la Restauració (1874-1896)*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1997.

⁷¹ Només, però, funcionà com a tal durant tres temporades. Després tindria una etapa de cine de barri amb sessions contínues en les dècades dels 40 i 50 fins que decaigué front altres cines més moderns i finalment tancà el cap d'any de 1981, quan estava tenint una nova vida gràcies al Cineclub Luis Buñuel.

⁷² En la Corredora, fou projectat per un jove Antonio Serrano Peral, quan encara era estudiant. El 1956 es rehabilità per a convertir-lo en oficines del Banco de Bilbao.

Cent anys d'el Salón Moderno: el primer local permanent per a cine a Elx

GONZÁLEZ LÓPEZ, Palmira, *Els anys daurats del cinema clàssic a Barcelona, 1906-1923*, Edicions 62, Barcelona, 1987.

GOZÁLVEZ PÉREZ, Vicente, *La ciudad de Elche. Estudio geográfico*, Departament de Geografia de la Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València, València, 1976.

GUBERN, Román, *Historia del cine*, Anagrama, Barcelona, 2014.

GUILABERT REQUENA, Jerónimo, *Cien años del Puente Nuevo. Elche 1913-2013*, Cubicat Ediciones, Alcoi, 2013.

JAÉN I URBAN, Gaspar, *Formació de la moderna ciutat d'Elx : 1740-1962, del pont i raval de Santa Teresa al Pla de General d'Ordenació Urbana*, tesi doctoral inèdita, Universitat Politècnica de València, 1990, ps. (200TD17) 1-11.

— *De les Clarisses al Salvador: migdia i llevant de la vila d'Elx, arquitectura i urbanisme*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 2012.

LETAMENDI, Jon - SEGUIN, Jean-Claude, *Los orígenes del cine en Cataluña*, Generalitat de Catalunya, Institut Català de les Indústries Culturals, Barcelona, 2006.

LLORET I ESQUERDO, Jaume, *Personajes de la escena alicantina*, Patronat Municipal de Cultura, Alacant, 2002.

MARTÍNEZ MEDINA, Andrés, «Del cinematógrafo a los multicines: Arquitectura para el séptimo arte en Alicante», *Canalobre*, 34-35 (1997), p. 43-62.

MOIX, Terenci, *La gran historia del cine*, Prensa Española, Madrid, 1995.

NARVAÉZ TORREGROSA, Daniel C., *Los inicios del cinematógrafo en Alicante: 1896-1931*, Filmoteca de la Generalitat Valenciana - Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», València – Alacant, 2000.

POMARES PERLASIA, José, *La Festa o Misterio de Elche*, vol. II, Patronat del Misteri d'Elx, Elx, 2006.

WEBGRAFIA

Agrupació Cultural Alacant Obrera, <<https://alacantobrer.wordpress.com>>, última consulta 08-07-2015.

Càtedra Pedro Ibarra, Universidad Miguel Hernández (UMH), <<http://www.elche.me>>, última consulta 01-07-2015.

Filmoteca Española, Ministerio de Cultura, <<http://www.mecd.gob.es/cultura-mecd/areas-cultura/cine/mc/fe/portada.html>>, última consulta 10-07-2015.

Internacional Movie Data Base (IMDB), <<http://www.imdb.com>>, última consulta 12-07-2015.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Fig. 5. Anunci de la inauguració (AHME).

Fig. 6. Programa durant les festes d'agost de 1915 (AHME).

SALON MODERNO DE ELCHE

¿Quiere usted presenciar una buena producción cinematográfica?

Acuda esta noche **Sábado 28 de Agosto de 1915** a este cómodo Salón y admirará la soberbia y sorprendente banda dramática, con preciosos panoramas, argumento interesante y encana emocionante representación por afamados artistas de la **casa Nordisk**, cuyo título es:

Una Historia Romántica

ESTRENO de la magnífica película dramática de la casa **NORDISK** titulada:

Riña entre vecinos

PRECIOS: Preferencia 20 céntimos, General 10. Sección Permanente a las 8.

Fig. 7. Un dels últims programes com a cine d'estiu (AHME).

Programa para el Sábado 6 de Noviembre de 1915
de subyugante y colosal mérito artístico

1.º La preciosa película del natal, **Fabricación artística del vidrio**

2.º ESTRENO de la colosal y extraordinaria banda dramática en **TRES PARTES**, de asunto sumamente interesante, cuyo título es:

El Misterio de las Rocas DE KADOR

¡GRAN SUCESO ARTÍSTICO!

3.º La preciosa cinta cómica, **El Doctor CUPIDO**

SECCION PERMANENTE
de las **OCHO y media en adelante.**

Programa para el Domingo 7 de Noviembre de 1915
de especial é interesante mérito cinematográfico

1.º La película muy cómica, **CEBOLLINO VENDEDOR de PARAGUAS**

2.º ESTRENO de la magnífica película americana, **Episodio de las Montañas**

3.º ESTRENO de la soberbia banda dramática en **TRES PARTES**, de argumento interesantísimo y de gran efecto artístico, titulada:

Un Misterio

4.º ESTRENO de la bonita película cómica de muchísima risa, Serie **Keystone**, **ARMONÍAS DE UN ARMARIO**

PRECIOS.--Preferencia, 0'20 - General, 0'10
Secciones desde las cuatro y media en adelante

Fig. 8. Programa de la reobertura per a la temporada 1915-1916 (AHME).

Salón Moderno de Elche
Función para hoy 29 Diciembre 1915
FESTIVIDAD DE LA VENIDA
EXITAZO!
de los afamados Duellistas con un nuevo repertorio

GRAN ATRACCION **BELLEZA Y AME**

LES ORTIZ ALBERT

PROGRAMA

- 1.º Sinfonía por el TERCETO que dirige el joven profesor D. Aureliano Botella
- 2.º Estreno de la grandiosa ópera dramática en 3 partes de asunto emocionante titulada
La fosa del viviente
- 3.º Estreno de la película cómica
Bruto, pero Romántico
- 4.º Presentación del DUETO cómica
LES ORTIZ ALBERT
Gran repertorio. Lujosa presentación

Secciones desde las cuatro en adelante

BILLAS DE ORQUESTA	35
PREFERENCIA	14
ENTRADA GENERAL	15

Precios.

NOTA: Se ruega encarecidamente entreguen las localidades personalmente.

Fig. 9. Programa per a un dia festiu (AHME).

ILICITANOS:

El Domingo día 27 del actual, a las diez de la mañana, se celebrará un mitin electoral en el Salón del Cine Moderno.

No dejéis de acudir a este solemne acto y oiréis la autorizada palabra del candidato alicantino Don Antonio Martínez Torrejón.

LA COMISIÓN

Imprenta Hijos de J. García. — Alicante.

Fig. 10. Fullet anunciant un altre tipus d'activitat en aquest local (AHME).

SALON MODERNO DE ELCHE

MARZO
19
DOMINGO

FESTIVIDAD DE SAN JOSÉ
Gran función extraordinaria
Monumental espectáculo 6 estrenos y variedades

Gran atracción Novedad Ruidoso éxito
del famoso TRIO

LES BADURS

TARDE * * * * *

Sección Vermont de 5 y media a 7
6 Películas, 6 estrenos
Preferencia, 20 céntimos. General, 10 id.

NOCHE * * * * *

Permanente a las 8 y media

1.ª Sinfonía por el profesor Sr. AURELIANO BOTELLA
2.ª Estreno del magnífico drama en 2 partes

La Zíngara
3.ª Estreno de la película, del natural
Riberas de Llobregat
4.ª Estreno del interesante drama en DOS partes de asunto emocionante.
La herencia de la culpa
5.ª Estreno de la cinta cómica de gran risa
Vida conyugal de KRI-KRI
6.ª Presentación del notable y cómico TRIO

LES BADURS

PRECIOS: Preferencia, 30 céntimos. General, 15 id.

NOTA: Mañana ESTRENO de la película en CUATRO partes: El Secreto del Millio
OTRA: Los miércoles gran acontecimiento: **LOS MUERTOS VIVEN**

Tip. de J. Aguiló, Elche

Fig. 11. Programa per a un dia festiu (AHME).

Si usted es amante de la Cinematografía no deje de asistir HOY
Sábado 25 Marzo 1916, Festividad de la Anunciación de Ntra Sra

AL
SALON MODERNO DE ELCHE
A PRESENCIAR EL ESTRENO

de la interesante película **ROBO DE UN MILLÓN** en TRES PARTES de gran interés y realizada con perfección
con muy interesantes interpretaciones por artistas de fama mundial, cuya obra es:

Robo de un millón

Completará este interesante programa MONSTRUO

Batería de Montaña Vísperas de Navidad El Invulnerable

Sección Vermont de 5 de la tarde a 7 Noche a las 8 y media en punto

PERMANENTE PERMANENTE

Preferencia, 20 cts. General, 10 Preferencia, 20 cts. General, 10

Programa monstruo: 3000 metros Programa colosal: 3000 metros

Fig. 12. Programa per a un dia festiu (AHME).

SALON MODERNO DE ELCHE
EMPRESA Y DIRECTOR **A. Cerra**
Grandioso y sorprendente acontecimiento artístico
Para hoy LUNES 23 de Octubre de 1916

2 Números de Varietés, **2**
Gran éxito de la bailarina
LA
MADRILEÑITA
EXITO enorme, aplausos ruidosos del re-
nombrado excéntrico, único en su clase
SOLMES
El mejor número que se ha visto en Elche

 4 Estrenos verdad, **4**
Locuras del FOOT-BALL
(cómica)
La grandiosa película en dos partes, de asunto
dr mático, muy interesante
EL ENCUENTRO DE LOS TRES
Luisito apache
(cómica)

Orden del programa
1.ª Sinfonía por el notable pianista Paco Sánchez
2.ª La película en dos partes
El encuentro de los tres

A pesar de lo costoso de este espectáculo con los dos números de varietés, los precios que regirán son
Preferencia, 30 cts. General, 15 id.

SOLMES
EXITO, EXITO, EXITO,

3.ª Gran EXITO de la simpática bailarina
LA MADRILEÑITA
4.ª Luisito apache (cómica)
5.ª Presentación del notable y aplaudido excén-
trico cómico
SOLMES

SOLMES
EXITO, EXITO, EXITO,

NOTA: Variación completa de trabajo a diario.—Próximamente grandes debates.

TU. J. AGUIR. EDIT.

Fig. 13. Programa de l'última etapa de Pallás al front d'El Salón Moderno (AHME).

Sal3n Moderno

Sorprendente espect3culo de Cine y Variet3s

2 artistas de 3xito de seguro, 2
para hoy domingo 28 de Enero de 1917

¡A PETICI3N DEL P3BLICO!

y para dar 3 conocer todos los trabajos del Gran Ventril3ocu FERY, esta empresa, no omitiendo gasto alguno, ha prorrogado para estos d3as 3 dicho artista, y 3 la canzonetista MARI-SOL.

¡PROGRAMA GRANDIOSO!

¡DEBUT!
del popular aut3mata

TONET

Con su Tenorio
MODERNISTA

Llam3 al cielo y no me oy3;
mas si no vas al Teatro
pasaremos un mal rato
el Se3or Pall3s y y3.

Tonet.

¡Risa cont3nua!
¡Chistes 3 granell!

El aut3mata

CHARLOT

se compromete 3 hacer reir 3
un viudo de tres dias, y el po-
pular y chistoso

"Pot parlar un home"

ruega 3 las se3oras y se3oritas que asistan 3 estas funciones, no se aprieten mucho el cors3 para que puedan reirse m3s 3 gusto.

¡El distique de la guasa!

¡El acabasa del buen humor!

*Nuevos chistes, cuentos
y couplets*

3XITO GRANDIOSO
de la canzonetista

Fig. 14. Un dels 3ltims programes conservats d'El Sal3n Moderno (AHME).